

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ “ਸੱਤਿਆਨਾਸ” ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਰਾਖੇ

ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਭਾਰਦਵਾਜ

ਗੱਲ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਮਿਥ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਲੋਕ ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਾਈ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਉਹ ਪਾਣਿਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਸੂਤ੍ਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਪਾਣਿਨ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਆਮ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਕੋਲ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰੋ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਜ਼ਾਰ ਫਣਾਂ ਵਾਲੇ ਸੇਵਕ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣਿਨ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ। ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਜੀ ਨੇ ਆਚਾਰਯ ਪਤੰਜਲੀ ਬਣ ਕੇ ਮਗਧ (ਅੱਜ ਦੇ ਬਿਹਾਰ) ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ ਪਾਣਿਨ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਟੀਕਾ ‘ਮਹਾਭਾਸ਼ਯ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਣਿਨ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਸੌਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮਿਥ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪਤੰਜਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। (ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਚਯਤਾ ਰਿਸ਼ੀ ਪਤੰਜਲੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ)। ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪਤੰਜਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕ੍ਰੋਧੀ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁੱਸੇ ‘ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਪਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਲਛਮਣ ਜੀ ਵੀ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਾਵਣ ਦੀ ਭੈਣ ਸੂਰਪਨਖਾ ਦਾ ਨੱਕ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਤੰਜਲੀ ‘ਸੱਪ’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਉਚਾਰਣ ‘ਸਰਪ’ ਹੈ। ‘ਸਰਪ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ‘ਰ’ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਚਾਰਣ ਨੂੰ ਉਹ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। (ਪਰ ਅਸਲ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛੇਤ ‘ਸੱਪ’ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ!)। ਪਤੰਜਲੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਮਹਾਭਾਸ਼ਯ’ ਤਾਂ ਦੇ ਗਏ, ਪਰ ਜਿਸ ਸੂਭ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਸੀ ਕੀ ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇ? ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ‘ਸਰਪ’ ਤੋਂ ‘ਸੱਪ’ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਤੰਜਲੀ ਦੀ ਮਾਤਭੂਮੀ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਗਾਂਹ ਹੋਰ ਬਦਲ ਕੇ ‘ਸਾਪ’ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਟੱਲ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਰ ਮਾਨਵੀ ਸਿਸਟਮਾਂ ਵਾਂਗ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਸ ਅਖਾਉਤੀ “ਸੱਤਿਆਨਾਸ” ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਰਬੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਬੌਧਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲਾ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਤੰਜਲੀ ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਝ ਤੋਂ ਹੀ ਕੋਰੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਅਕਸਰ ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (ਜਿਹਨੂੰ ਹੁਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ Linguistics ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦਾ ਉਤਾ ਐੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਝ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕ ਸਦੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਡੇਢ ਕੁ ਸੌ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਡੇਢ ਸੌ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਇਆ। ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਪੜ੍ਹੋ। (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਠੀਕ ਹੈ)।

ਨੈਨਮ ਛਿੰਦੰਤਿ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਣਿ, ਨੈਨਮ ਦਹਤਿ ਪਾਵਕਹ;
ਨਾ ਇਹਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ ਸ਼ਸਤਰ, ਨਾ ਇਹਨੂੰ ਸਾੜਦੀ ਹੈ ਅੱਗ;

ਨ ਚੈਨਮ ਕਲੇਦਯੰਤਾਪੋ, ਨ ਸੋਸ਼ਯਤਿ ਮਾਰੁਤਹ।
ਅਤੇ ਨਾ ਇਹਨੂੰ ਭਿਉਂਦਾ ਹੈ ਪਾਣੀ, ਨਾ ਸੁਕਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪੌਣ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਲ ਅਕਸਰ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭੂਤ ਕਾਰਦੰਤਕਾਂ ‘ਕੀਤਾ’, ‘ਨ੍ਹਾਤਾ’ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ‘ਕਰਿਆ’, ‘ਨ੍ਹਾਇਆ’ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ‘ਲੀਤਾ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਲਿਆ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਖਾਉਤੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ‘ਅਸੀਂ ਗਏ ਸਾਂ’ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਅਸੀਂ ਗਏ ਤੇ’ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਾਲੀ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ‘ਅਸੀਂ ਗਏ ਸੇ’ ਬੋਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਹੁਣ ‘ਅਸੀਂ ਗਏ ਸੀ’ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ‘ਆਪਣਾ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਛੱਡ ਰਹੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ‘ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਹੈ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਹੈ’ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।

ਹੋਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਸਟਮਾਂ ਵਾਂਗ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਦਾ ਬਿਚਾਉ ਅਤੇ ਤਣਾਉ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਦੇ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਹਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੁਝ ਤਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਤਣਾਉ ਪੈਦਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਦੇ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਵੰਦਵਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ (dialectical evolution) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਹ ਹੇਗਲ ਤੋਂ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੇਗਲ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਹੇਰਾਕਲਾਈਟਸ ਤੋਂ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਇਹੋ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦਵੰਦਵਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ “ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ” ਆਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਕੋਰੀ ਨਾ-ਸਮਝੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਤੰਜਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਅਜਿਹੇ ਨਾ-ਸਮਝ ਲੋਕ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਸਦਾ ਪੈਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਹਦੀ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ‘ਸ਼ਬਦ’ 64 (ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2013) ਵਿਚ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ’ ਦਾ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਰਿਵਿਊ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਰਸ ਦੀ ਚਾਸ਼ਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਕੇ ਕੱਢੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪੁੱਠੇ ਲੱਲੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਫੈਲਸੂਫੀਆਂ’ ਦੀ, ਖੂਬ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਦੀ

ਲੇਖਣ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਜਾਂ ਨਿੰਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ - “ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਗੱਦ ਲਿਖਤਾਂ ਉਹਦੀ ਹਉਮੈ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਖੁਦ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਸਮਝਣਾ ਉਹਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ। ਖੁਦ ਨੂੰ ਜੀਨੀਅਸ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਪਾਈ। ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਡੰਗੇ ਹੋਏ ਨੇ ਆਪਣੀ ਝੂਠੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਕਿਲਾ ਉਸਾਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ megalomania ਜਾਂ delusions of grandeur ਅਰਥਾਤ ਵਡੱਤਣ ਦੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਪੈਣਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚੰਦਨ ਇਸ ਕਿਲੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰਨਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ੇ ਛੱਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਦ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਉਮੈ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ “ਗੱਦ” ਦੇ ਗੱਗੇ ਉਤਲੇ ਅੱਧਕ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਨਾਪਸੰਦ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਰਾਇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ 'ਤੇ ਛੱਡਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹਨ ਕਿ “ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੰਦਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।” ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਖਿਰ ਕੀ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਮੈਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪੰਡਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਅੱਧੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਕੇ ਜੋ ਤੁੱਛ ਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਚੰਦਨ ਕਦੇ ਦਲੀਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਧੌਂਸਬਾਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੀ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੱਭਯ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਬੂਤ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਦੇ ਕੇ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ।

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। “ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ” ਅਤੇ “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਕਲ” ਦੇ ਬੈਨਰ ਲਹਿਰਾ ਕੇ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰ-ਬੁਝੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਚੰਦਨ ਨੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਜੀਉਣਾ (ਅਤੇ ਲਿਖਣਾ) ਹਰਾਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸਭ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਦਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਾ ਹੈ,” “ਉਹ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ,” ਜਾਂ “ਉਹਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।” ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਪੁਸ਼ਪਾਂਜਲੀ ਉਹਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟੀਆ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਦਾ ਹੋਵਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਘਟੀਆ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਵਧੀਆ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਘਟੀਆ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੱਦ ਦੇ ਅੱਧਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਠਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੇਗਾ। ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਕਲ” ਅਤੇ “ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ” ਦਾ ਕੁਫ਼ਰ ਤੋਲ ਕੇ ਚੰਦਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਖਾਲਿਸ ਝੂਠ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਚੰਦਨ ਦੇ ਝੂਠ ਦਾ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸੁਣੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਸੁਣੀ ਹੋਏਗੀ। ਹੋਰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਨਪਸੰਦ ਕਹਾਣੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੁਣਦਾ ਸਾਂ। ਇਹਦਾ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜ਼ੋਰ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਠਹਿਰਾਉ, ਵਾਕ ਦੀ ਸੁਰ ਰੇਖਾ (intonation contour) ਵਗ਼ੈਰਾ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀ

ਇਕ ਸੀ ਚਿੜੀ, ਇਕ ਸੀ ਕਾਂ। ਚਿੜੀ ਲਿਆਈ ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਦਾਣਾ, ਕਾਂ ਲਿਆਇਆ ਦਾਲ ਦਾ ਦਾਣਾ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰਿੰਨ੍ਹੀ ਖਿਚੜੀ। ਜਦ ਲੱਗੇ ਖਾਣ, ਤਾਂ ਕਾਂ ਕਹਿੰਦਾ, “ਚਿੜੀਏ, ਮੈਨੂੰ ਬਿੱਠ ਆਈ ਆ।” ਕਾਂ ਗਿਆ ਬਿੱਠ ਕਰਨ; ਚਿੜੀ ਨੇ ਸਾਅਅਅਰੀ ਖਿਚੜੀ ਖਾ ਲਈ। ਕਾਂ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਚਿੜੀਏ, ਤੈਂ ਮੇਰੀ ਖਿਚੜੀ ਖਾਧੀ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਖਾਊਂ।” ਓਸੇਲੇ ਈ ਚਿੜੀ ਉੜ ਗਈ ਫੁਰਰਰ।

ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਰਵਾਇਤੀ “ਵਿਆਕਰਣ” ਅਨੁਸਾਰ “ਸਹੀ” ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

(1) ‘ਇਕ’ – ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਮੂਲ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ‘ਇੱਕ’ ਹੈ। ਪਰ ‘ਇੱਕ’ ਅਤੇ ‘ਇਕ’ ਹੁਣ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ‘ਇੱਕ’ ਕੁਝ ਬਲ ਦੇ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਅੱਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ‘ਇਕ’ ‘ਤੇ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਅੱਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ‘ਇਕ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ “ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ, ਜਿਹਦੀ ਹੁਣ ਖਾਸ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।” ‘ਇਕ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਕੋਈ’ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੱਕਵਚਨ ‘ਕੋਈ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ “ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ, ਪਰ ਜਿਹਦੀ ਪਛਾਣ ਹਾਲੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ, ਜਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।” ਇਹ ਲੇਖ ਮੈਂ ‘ਇਕ’ ਮਿਥ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ‘ਕਿਸੇ’ ਮਿਥ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਹੁਣ ਖਾਸ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

(2) ‘ਇਕ ਸੀ ਚਿੜੀ’ (ਇਕ ਚਿੜੀ ਸੀ)। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਾਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਲ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਦੇ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਕ ਦੀ ਸੁਰ ਰੇਖਾ ਉੱਥੋਂ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ‘ਚਿੜੀ’ ਅਤੇ ‘ਕਾਂ’ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਢੰਗ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿੰਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ।

(3) ‘ਚਿੜੀ ਲਿਆਈ ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਦਾਣਾ’ (ਚਿੜੀ ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਦਾਣਾ ਲਿਆਈ), ‘ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰਿੰਨ੍ਹੀ ਖਿਚੜੀ’ (‘ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਖਿਚੜੀ ਰਿੰਨ੍ਹੀ’) ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ The sparrow brought a grain of rice ਦੀ ਨਕਲ ਕਹਿਣਾ ਮੂਰਖਤਾ ਹੋਏਗੀ। ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਾਂ ਕੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀ ਟਿੱਪਣੀ ਪੜ੍ਹੋ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਕ੍ਰਮ ਟੈਕਸਟ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ‘ਚਿੜੀ’ ਅਤੇ ‘ਕਾਂ’ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ‘ਚਿੜੀ ਨੇ ਲਿਆਂਦਾ ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਦਾਣਾ, ਕਾਂ ਨੇ ਲਿਆਂਦਾ ਦਾਲ ਦਾ ਦਾਣਾ’। ਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ, ਖਿਚੜੀ ਵਿਚ ਪੈਣ

ਵਾਲੇ ਦਾਣਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਪਾਤਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵੱਧ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ “ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ” ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾ ਕੇ *ਸਮੁੱਚੇ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚ* ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਖਾਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ਦਾਣਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸੁਰ ਰੇਖਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(4) ‘ਮੈਨੂੰ ਬਿੱਠ ਆਈ ਆ’। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਿੱਠ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉੱਪਰ ਦੱਸੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

(5) ‘ਕਾਂ ਕਹਿੰਦਾ’। ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਲਈ ਅਖਾਉਤੀ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੋਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ (direct speech) ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ‘ਮੈਂ ਕਿਹਾ’, ‘ਤੂੰ ਕਿਹਾ’ ਪਰ ‘ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ’ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਜਾਂ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹਨ। ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਤੀਸਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਧ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਮੂਹਰੇ ‘ਕਿਹਾ’ ਅਤੇ ਘੱਟ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਮੂਹਰੇ ‘ਕਹਿੰਦਾ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(6) ‘ਤੈਂ ਮੇਰੀ ਖਿਚੜੀ ਖਾਧੀ’। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਾਕ ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ (passive voice) ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ ਕਰਣ ਕਾਰਕ ਰੂਪ ‘ਤਵਯਾ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ‘ਤਵਯਾ’ ਤੋਂ ‘ਤੈਂ’ ਬਣਿਆ, ਜਿਹਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ‘ਤੈਂ’ ਬਦਲ ਕੇ ‘ਤੈ’ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਤ੍ਰੀਵਾਚੀ (active voice) ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਕਰਣ ਕਾਰਕ ਰੂਪ ‘ਤੈ’ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਰੂਪ ‘ਤੂੰ’ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਪਰ ਕ੍ਰਿਆ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਰਮ ਕਾਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਾਕ ਅਰਥ ਵਜੋਂ ਕਰਤ੍ਰੀਵਾਚੀ ਅਤੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬੇਰਤੋਂ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ergative ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ‘ਤੈ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਭ ਥਾਂ ‘ਤੂੰ’ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਹਉ’ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਅਹਮ’) ਕਰਤਾ ਕਾਰਕ ਰੂਪ ਸੀ, ਅਤੇ ‘ਮੈ’ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ‘ਮਯਾ’) ਕਰਣ ਕਾਰਕ ਰੂਪ ਸੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ‘ਤੂੰ’ ਅਤੇ ‘ਤੈ’ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ‘ਹਉ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਠਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ, ਅਤੇ ‘ਮੈ’ ਤੋਂ ‘ਮੈਂ’ ਬਣ ਗਿਆ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਹਦਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹਨ। “ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ” (change in continuity and continuity in change) – ਦਵੰਦਵਾਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਹੋ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ’ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। (ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਕਹੀ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ “ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ”।)

ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਟੈਕਸਟ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ

ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ, ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ “ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਣ” ਹੋਇਆ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਚੇਤ ਯੋਗਤਾ ਅਸਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇਹ ਨਿਯਮ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਚੰਦਨ ਦੇ ਕੁਝ ਫਰਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ “ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ” ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(1) ‘ਇਕ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਕਲ?

ਕੀ ਉੱਪਰ ਚਿਤੀ ਅਤੇ ਕਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਇਕ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ? ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਮੂਰਖਤਾ ਹੋਏਗੀ। ਚੰਦਨ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ‘ਇਕ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਕੋਈ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੋ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ‘ਇਕ’ ਅਤੇ ‘ਕੋਈ’ ਦੇ ਅਰਥ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ (articles) ‘a’ ਅਤੇ ‘an’ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਗਿਣਤੀ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ‘one’ ਹੈ। ‘One’ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ‘an’ ਅਤੇ ਫਿਰ ‘a’ ਬਣਿਆ, ਜਿਵੇਂ ‘ਇੱਕ’ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਕੇ ‘ਇਕ’ ਬਣਿਆ। ‘ਇਕ’ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਪ ‘ਏਕ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਈਸਵੀ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਪੂਰਵਜ ਯੂਰਪੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਰਟੀਕਲ ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਾਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਇਕ ਜਾਤਕ ਕਥਾ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ –

ਉੱਯਾਨਮੱਕਟੇਸੁ ਏਕੋ ਮੱਕਟੋ ਰੁੱਖਾ ਓਤਰਿਤ੍ਵਾ, ਤਤੋ ਕਲਾਏ ਗਹੇਤ੍ਵਾ, ਮੁਖਮ ਪੂਰੇਤ੍ਵਾ, ਹੱਥੇਈ ਪਿ ਗਹੇਤ੍ਵਾ, ਉਤਿਤ੍ਵਾ,
ਰੁੱਖੇ ਨਿਸੀਦਿਤ੍ਵਾ, ਖਾਦਿਤੁਮ ਆਰਭਿ

ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਵਾਦ

“ਬਗੀਚੀ ਦੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਾਂਦਰ ਨੇ ਪੇੜ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ, ਫਿਰ ਹੱਥ ਨਾਲ (ਕੁਝ ਛੋਲੇ) ਚੁੱਕ ਕੇ, (ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ) ਮੂੰਹ ਭਰ ਕੇ, (ਕੁਝ ਛੋਲੇ) ਹੱਥ ਵਿਚ ਵੀ ਫੜ ਕੇ, ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਪੇੜ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, (ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ) ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।”

‘ਏਕ’ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਰਥ ਹੈ “ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ, ਜਿਹਦੇ ਬਾਰੇ ਅਗਾਂਹ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।” ਉੱਪਰ ਮੈਂ ‘ਇਕ ਜਾਤਕ ਕਥਾ’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਖਾਸ ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ’ਤੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਈਸਵੀ ਪੂਰਬ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਸ ਜਾਤਕ ਕਥਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ’ਤੇ ਨਹੀਂ। ਸੰਨ 1640 ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰੇ ਸੋਢੀ ਮਨੋਹਰਦਾਸ ਮੇਹਰਬਾਨ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ) ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਵਾਕ ਪੜ੍ਹੋ –

ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਤੇ ਦਖਣ ਕੀ ਧਰਤੀ ਆਇਆ। ਉਦਿਆਨ ਕੈ ਬਿਖੈ ਬੈਠਾ ਬਾ। ਏਕੁ ਰਾਜਾ ਉਸੁ ਰਾਹਿ ਆਇ ਨਿਕਲਿਆ। ਤਬ ਉਹੁ ਰਾਜਾ ਦੇਖੈ ਤਉ ਏਕੁ ਅਤੀਤੁ ਉਦਿਆਨ ਕੈ ਬਿਖੈ ਬੈਠਾ ਹੈ।

‘ਏਕੁ ਰਾਜਾ’ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੂੰ ‘ਉਹ ਰਾਜਾ’ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(2) ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ‘ਇਕ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਣਾ?

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਇਕ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ। ਚੰਦਨ ਇਹਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤੀ “ਨਕਲ” ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਅਚੇਤ “ਅਸਰ” ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਸ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਚੰਦਨ ਨੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਅਤੇ ‘ਇਕ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਕਈ ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਮਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਦਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ ਕਿ ਸਵਾਲ “ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੱਤਿਆਨਾਸ” ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਈਰਖਾ ਦਾ। ਅਸੀਂ ‘ਇਕ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਆਕਰਣਕ ਖਾਸੀਅਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਾਕ in the pocket of my shirt ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ‘ਵਿਚ ਜੇਬ ਦੀ ਮੇਰੀ ਕਮੀਜ਼’ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ। ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮੈਟਾਫਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਨਵੇਂ ਮੈਟਾਫਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਮੈਟਾਫਰ ਸਦੀਆਂ-ਬੱਧੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਨਵੀਨਤਾ ਗੁਆ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਕਲਚਰ ਦੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਕਲਚਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ‘ਘੜਾ ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ’ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਘੜਾ ਭਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਕਿਧਰੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ‘ਜਾ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹਾਇਕ ਕ੍ਰਿਆ (auxiliary verb) ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ‘ਖੜ ਪੜ੍ਹ ਦੇ’ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਖੜ ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਮੈਨੂੰ ਦੇ, ਯਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਖੜ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ। ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ‘ਜਾ’ ਅਤੇ ‘ਦੇ’ ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਵੀ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨੂੰ ਮੈਟਾਫਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ‘ਇੱਕ’ ਤੋਂ ‘ਇਕ’ ਬਣਨ ਨਾਲ ਇਹਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸ਼ਬਦ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਟਾਫਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਟਾਫਰ ਜਾਪਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਆਕਰਣ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਸਦੀਆਂ-ਬੱਧੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਮੈਟਾਫਰਾਂ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮੈਟਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਚਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਆਕਰਣਕ ਮੈਟਾਫਰ ਸਾਡੀ ਸੋਚਣੀ ਨੂੰ “ਸੁਰ” ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮੈਟਾਫਰ ਸਾਡੇ ਮੈਟਾਫਰ ਵਰਗਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸੋਚਣੀ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਝੰਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਤਾਰ ਜਾਂ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸੁਰ ‘ਤੇ ਸੈੱਟ ਕੀਤੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਉਹ ਸੁਰ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਝੰਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੀ ਗੂੰਜ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਅਸਰ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਇਕ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਦੀ

ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ in the pocket of my shirt ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਵਿਚ ਜੇਬ ਦੀ ਮੇਰੀ ਕਮੀਜ਼’ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਟਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਲਚਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਕਿਸੇ ਕਲਚਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 700 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਲੜੀਵਾਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ‘ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ’ – ਇੱਕ ਕੰਮ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜ ਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ। ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਰਮਾਣੂਕਰਣ (atomisation of time), ਯਾਨਿ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਦੇਖਣਾ, ਮੂਲ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਵਿੜੀ ਕਲਚਰ ਦਾ ਭਾਗ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਦ੍ਰਵਿੜੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜੀਵਾਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਨਕਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਉਹ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੋ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸਾਂਝਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ “ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ” (linguistic area) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ ਬਣਨ ਨੂੰ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਲਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ ਹਨ।

ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਏਗੀ? “ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ” ਪਤੰਜਲੀ ਜੀ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ “ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੱਤਿਆਨਾਸ” ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨਗੇ?

(3) ਕਰਮਣੀਵਾਚ (passive voice) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਕਲ?

ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ “ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ 1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ”। ਅਸਲ ਵਾਕ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਧੀਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ (passive voice) ਵਾਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚੋਂ “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਕਲ” ਦੀ ਮੁਸ਼ਕ ਆ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਧੀਰ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਕ “These stories were written after 1960” ਦੀ ਨਕਲ ਸੀ। ਚੰਦਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਧੀਰ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ “ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ 1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖੀਆਂ”। ਧੀਰ ਨੇ ਚੰਦਨ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ। ਧੀਰ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ‘ਕਹਾਣੀਆਂ’ ਸੀ, ਜਿਹਦੇ ਲਈ ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ ਵਾਕ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੀ। ਆਫਰੀ ਹੋਈ ਹਉਮੈ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਹੀ ਇਹ ਲੇਖ “ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ 1960 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖੀਆਂ” ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਧੀਰ ਨੂੰ “ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗ” ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਗੌਣ ਦਰਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਕਲਚਰ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ

ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਏ। ਸੰਨ 1924 ਵਿਚ ਛਪੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ ਵਾਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। “ਤੈਂ ਮੇਰੀ ਖਿਚੜੀ ਖਾਧੀ” ਦਾ ਰੂਪ ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਕਰਤ੍ਰੀਵਾਚੀ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕ ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਕਲ” ਕਹਿਣਾ ਚੰਦਨ ਦੀ ਸੂਝ ਦਾ ਹੀ ਕਮਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਰਮਣੀਵਾਚੀ ਵਾਕ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ‘ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ’ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਾਕ ਕੱਪੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਧੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਵਾਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਵਾਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ‘ਕੱਪੜੇ’ ਹੈ। ਸਭ ਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਪੁਲਿੰਗ ਬਹੁਵਚਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਕੱਪੜੇ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ। ‘ਦਿੱਤੇ’ – ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਉਹਦੀ ਖਾਤਿਰ ਧੋਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ‘ਗਏ’ – ਇਹ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ‘ਹੁੰਦੇ’ – ਕੰਮ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ‘ਸੀ’ – ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਉਹਦੀ ਖਾਤਿਰ ਅਕਸਰ ਧੋਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਲੜੀਵਾਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸਭ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਰਮਾਣੂਕਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਕਲਚਰ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਮੈਟਾਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

(4) ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ “ਜਮ੍ਹੂਰਿਆਂ” ਵਾਲੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ?

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ ‘ਅਕਾਲੀ ਜਿੱਤ ਗਏ ਤੀਹ ਸੀਟਾਂ’, ‘ਗਿੱਦੜਬਾਹੇ ਬਣੇਗਾ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ’, ‘ਸਚਿਨ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸ਼ਤਕਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰਿਕਾਰਡ’, ‘ਹਰਭਜਨ ਨੇ ਲਈਆਂ ਛੇ ਵਿਕਟਾਂ’। ਚੰਦਨ ਅਜਿਹੀਆਂ “ਜਮ੍ਹੂਰਿਆਂ” ਵਾਲੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਸਰ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਵਾਲਾ “ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ” ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਮੇਰੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਂ ਦੀ ਸੁਣਾਈ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਾਕ ‘ਚਿੜੀ ਲਿਆਈ ਚੌਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਣਾ’ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਕ੍ਰਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਕ The sparrow brought a grain of rice ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ ਸੀ? ਕੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ਕੀਤਾ?

ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀ ਚਿੜੀ ਅਤੇ ਕਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ (ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲਿਖਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ) ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ “ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ” ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਕ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਸ਼ਬਦ ‘ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਕ ਦੀ ਸੁਰ ਰੇਖਾ ਇੱਥੇ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਯਨ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਟੈਲੀਵਿਯਨ ‘ਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾ ਕੇ ਅਤੇ ਬੋਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਕਾਲੀਆਂ, ਗਿੱਦੜਬਾਹੇ, ਸਚਿਨ ਅਤੇ ਹਰਭਜਨ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਕ-ਸ਼੍ਰੋਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਮਗਰੋਂ ਸੰਬੰਧਤ ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਟੈਲੀਵਿਯਨ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ (ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ “ਨਕਲ” ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ), ਇਹ ਢੰਗ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕੋਈ

ਅਣਹੋਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿਹਦੇ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ - ‘ਚਿੰਤਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕੀਜੀਐ ਜੋ ਅਨਹੋਣੀ ਹੋਇ’। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਸਟਮਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਸਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਹਦੀ “ਗਲਤ” ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਣ (ਜਿਵੇਂ ਅਠਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ‘ਹਉ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਮੈਂ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ‘ਤੇ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਤੂੰ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ‘ਲੀਤਾ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਲਿਆ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ‘ਇਕ’ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ) ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ‘ਇਕ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧ ਜਾਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ (ਪਰ “ਨਕਲ” ਨਹੀਂ), ਤਾਂ ਹੋਣ ਦਿਓ। ਇਹਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਜਿਹਨੂੰ ‘ਇਕ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਉਹ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਹਦੀ ਪੁਤਪੁਤੀ ‘ਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਸ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਦਵੰਦਵਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਉਹ ਅਟਲ ਨਿਯਮ ਹੈ ਜਿਹਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਇਹਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਵੈ-ਥਾਪੇ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਕੀ, ਇੱਕ ਲੱਖ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ ਬਣਨੋਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

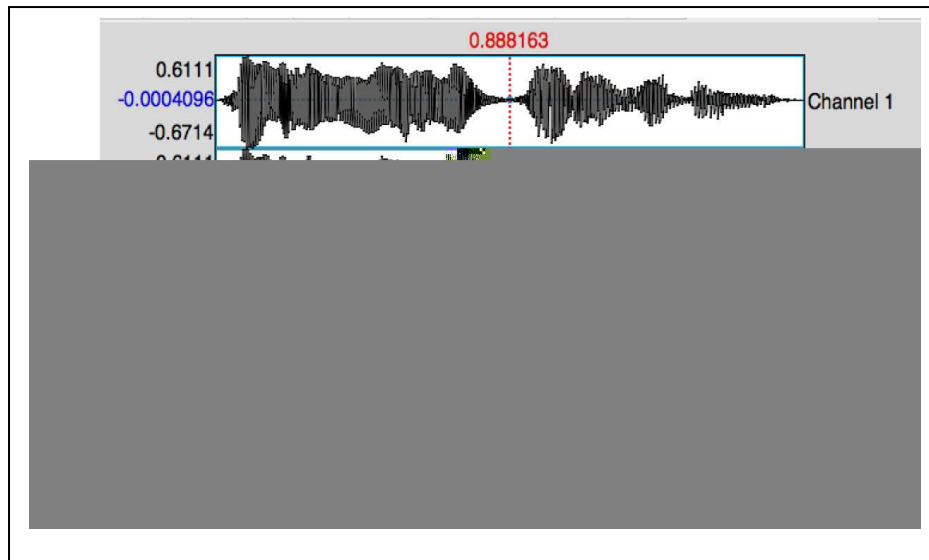
ਅਖੀਰ ਵਿਚ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ “ਭੈ ਕਾਹੂ ਕੋ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ” ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਗੰਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਦਾ ਭੈ ਮੰਨਣਾ ਘੋਰ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਕਰੇ, ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਵੈ-ਥਾਪੇ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਤੋਂ ਡਰੇ ਬਿਨਾਂ ਲਿਖੋ। ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਜੀ ਭਰ ਕੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡੋ, ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਸ਼ਾਂ, ਮੈਟਾਫਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰੋ। ਸਿਰਫ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਸ਼ੋਸ਼ੇ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਨੋਟਿਸ ਨਾ ਲਓ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਹ ਕਹੇ ਕਿ “ਮੈਂ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਭੜੀ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਟਮਿਟ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਖਿਓਂ ਮਿੱਠੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਥੋਂ ਇਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਮੇਰਾ ਖੂਨ ਖੌਲਦਾ ਹੈ”, ਤਾਂ ਬੜੇ ਹੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਯੋਗਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਓ।

XX

ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮੇਰੇ ‘ਤੇ ਅਕਸਰ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨਕ ਟੈਕਨੀਕੈਲਿਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਫੋਕਾ ਰੋਅਬ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਈ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਝੂਠੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦਾ ਪਾਪ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਹੈ, ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਾਕ ਦੀ ‘ਸੁਰ ਰੇਖਾ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ

ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ Audacity ਨਾਲ ਵਾਕ 'ਚਿੜੀ ਲਿਆਈ ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਦਾਣਾ' ਕੰਪਿਊਟਰ 'ਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰ ਕੇ Praat ਨਾਲ ਇਹਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੋਂ ਮੁਫਤ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠਕ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਕੀਤਾ (ਜੇ ਉਹ ਖੋਪੜੀ ਵਿਚਲੇ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦੇ ਮਾਦੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ)।

ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ Intensity ਰੇਖਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਬਲ ਦੇ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਗਿਆ। Pitch ਰੇਖਾ ਸੁਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। Intensity ਅਤੇ Pitch ਰੇਖਾਵਾਂ 'ਲਿਆਈ' ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ, ਹਲਕੇ ਜਿਹੇ ਠਹਿਰਾਅ ਮਗਰੋਂ 'ਚੌਲਾਂ' 'ਤੇ ਇਕਦਮ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਠ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਜਾਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ 'ਚਿੜੀ' ਅਤੇ 'ਚੌਲਾਂ' ਇਸ ਵਾਕ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।